

*Ушбу китоб «Жадид маърифатпарварлари
гояларидан ёш авлод тарбиясида
фойдаланиши» мавзусидаги инновацион
тадқиқотлар доирасида
нашр этилди*

Исҳоқхон тўра
ИБРАТ

ИСЛОҲИ МИЛЛАТ

ТОШКЕНТ
«МАЪНАВИЯТ»
2022

— ❦ 1 ❦ —

УЎК 94:008(575.1)

КБК 66.3(5Ўзб)

Б 98

«Азиз китобхон!»

Қўлингиздаги ушбу мўжазгина китобча «Жадид маърифатпарварлари ғояларидан ёш авлод тарбиясида фойдаланиш» мавзусидаги инновацион тадқиқотлар доирасида нашр этилди. Унга маърифатпарвар аллома Исоқхон Ибратнинг турли асарларидан намуналар қисқартириб олинди.

Ушбу жажжи китобча сизга доимий хамроҳ бўлишига ишонамиз.

ISBN 978-9943-04-428-9 © «Маънавият», 2022

МАЪРИФАТГА БАХШИДА УМР

Исоқхон Ибрат 1862 йили Наманган яқинидаги Тўрақўрғон қишлоғида туғилди. Унинг ота-оналари Жунайдуллахўжа ва Ҳурибиби даврининг ўқимишли кишиларидан бўлганлар. Исоқхон дастлаб ҳижо усулига асосланган қишлоқ мактабида ўқиди, аммо онасининг қўлида савод чиқарди. Бу ҳақда ўзи шундай ёзади: «Аввалги вақтдаги маҳалла мактабида 5 йилда 3 адад муаллимда ўқуб, охири саводим чиқмай, кейин қизлар мактабида, ўз уйимизда волидаи марҳумамдан ўқуб савод чиқардим. Икки сана қиблагохимдан хуснихат машқ этдим».

Ҳурибиби мактабдор бўлиб, ўз мактабида фақат қуруқ ёдлаш билангина чекланмай, қизларга ёзишни, хуснихатни ҳам ўргатар эди. Ўзи анча саводхон бўлиб, хуснихатдан хабардор эди. Шунинг учун ҳам Исоқхон онасини кўп

ўринларда устози сифатида ҳурмат билан тилга олади.

Адабиёт ва санъатга зўр муҳаббат қўйган Исҳоқхонни ўқишни давом эттириш учун Қўқонга юбордилар. У XIX аср бошларида барпо этилган Муҳаммад Сиддиқ Тунқатор мадрасасига 1878 йили ўқишга киради. Исҳоқхон Ибратнинг Қўқон мадрасасида таҳсил қўрган йиллари (1878–1886) ўзбек адабиётида, маданий ҳаётида, маорифида туб сифат ўзгаришлар содир бўлаётган даврга тўғри келади. Унинг бу адабий-маданий ҳаётдан баҳраманд бўлганлиги шубҳасиз. У Қўқон адабий муҳитининг йирик намояндалари Муқимий, Фурқат, Мухйи, Завқий, Нодим, Ғазинийлар билан яқин алоқада бўлган, адабий мушоираларда иштирок этган.

Исҳоқхон Ибрат мадраса берадиган илмлар билангина чекланиб қолмади. У ўқиш давомида буюк Шарқ олимлари асарларини мустақил тарзда қунт билан мутолаа қилди, араб, форс ва рус тилларини чуқур ўрганди. У рус ва ўзбек тилларида чиқадиган Туркистоннинг

илк газеталари «Туркистон вилоятининг газети», «Туркестанские ведомости» ҳамда Туркистон ўлкасида янги тарқала бошлаган Исмоилбек Гаспратининг «Таржимон» газетаси билан биринчи марта Қўқон мадрасасида ўқиб юрган кезлари танишди. Манбалардаги маълумотларга кўра, Исҳоқхон томонидан ташкил қилинган «Исҳоқия» кутубхонасида «Таржимон» газетасининг ҳатто 1884 йилги бойламлари ҳам бўлган.

Исҳоқхон тўра Ибрат 1886 йили Қўқон мадрасасини тугатиб, ўз қишлоғи Тўрақўрғонга қайтиб келади. Ўз фаолиятини илғор маорифчи сифатида маърифат тарқатиш билан бошлайди: ўша йили ўз қишлоғида мактаб очади. Унинг мактаби «усули қадим» («усули таҳажжи»), яъни ҳижо методига асосланган мактаблардан бирмунча фарқ қилар эди. Ибрат Қўқонда ўқиб юрган вақтларидаёқ ўлкада очилаётган рус мактабларидаги ўқув усулларининг маҳаллий мактабларда ҳукм сураётган ҳижо ҳамда курук ёдлаш усулидан устунлигини сезган эди. Исҳоқхон ўз мактабига нисбатан илғор

бўлган товуш (савтия) усулини татбиқ қилди ва «усули савтия»ни эски метод тарафдорларидан ҳимоя қилди. Бироқ бу мактабида узоқ вақт ишлай олмади. Айрим жоҳил мутаассиблар унинг мактабини «кофирлар мактаби» деб эълон қилиб, халқ болаларини бу мактабдан қайтаришга ҳаракат қилдилар. Ҳатто генерал-губернаторлик амалдорлари ёрдамида ёптиришга муваффақ бўлдилар.

Ибрат ўзининг «Луғати ситтати аласина», «Жомеъ ул-хутут» ва «Тарихи Фарғона» асарларида ёзишича, 1887 йили, яъни 25 ёшида онасини Маккага, ҳаж зиёратига олиб боради. Бироқ онаизорига ўз ватанига яна қайтиб келиш насиб этмади. Онаси Ҳурибиби Жидда шаҳрида ўпка шамоллаш касали билан вафот этди.

Исҳоқхоннинг Шарқ мамлакатларига сафарга чиқишдан асосий мақсади, биринчидан, онасининг ҳажга олиб бориш ҳақидаги илтимосини қондириш бўлса, иккинчидан, чет эл халқлари ҳаёти, маданияти билан яқиндан танишиш, бу мамлакатларни ўз кўзи билан кўриш ис-

таги эди: «...Умрум нақдини ҳавас бозорида кечирмак такозоси-ла ўлуб, синним йигирма беш кечмиш экан, ҳавои тақозои муҳтарама душуб саёҳат этдум...» — деб ёзади у.

Исҳоқхон Ибрат онасини Жидда шаҳрида дафн этиб, Шарқ мамлакатлари бўйлаб саёҳатини давом эттирди. Шу билан бирга, у Истанбул, София, Афина, Рим каби Европанинг марказий шаҳарларида бўлди. Анча вақт Афғонистоннинг Кобул, Арабистоннинг Жидда каби катта шаҳарларида истиқомат қилди. Макка шаҳридан Қизил денгиз ва Ҳинд океани орқали Ҳиндистонга келди. 1892–1896 йилларда Ҳиндистоннинг энг катта порт шаҳарларидан Бомбей ва Калькуттада яшади. Бу ерда кўп ишлатиладиган арбаъ лисонни, яъни тўрт тилни: араб, форс, ҳинд-урду ва инглиз тилларини мукаммал ўрганди. Чет элларда у Шарқ ва ўрб халқлари ҳаёти, маданияти ва санъатини муқояса этиш имконига эга бўлди. Европанинг илғор илм-фанини яқиндан ўрганди, илмий асарлари учун қимматли материаллар

тўплади. У Шарқ халқлари тиллари билан бир қаторда ўарб халқлари тиллари-ни ҳам билиш зарур деб ҳисоблади ва Арабистонда француз тилини, Ҳинди-стонда англиз тилини, шу билан бирга, энг қадимий финикия, яҳудий, сурия, юнон ёзувларини ўрганди. Бу ҳақда замондоши Иброҳим Даврон шундай ёзди: «...Фазоиلى инсониядин маода қози тўра (Исҳоқхон – қавс ичидаги барча таъкидлар сўзбоши муаллифларига тегишли) жаноблари туркча, форсча, ҳиндича, русча лисон билиб, яна русча, французча, арманича ва бошқа хатлар ёзмокқа моҳирдурлар».

Исҳоқхон Ибрат бу мамлакатларда Европа усулидаги шаҳарлар, улардаги маданий ҳаёт ва техника янгиликлари билан танишди, замонавий фан ютуқларини эгаллаш учун ўарб тилларини билиш зарур эканлигини яхши англади. Лекин бу маданий ҳаётдан баҳраманд бўла олмаётган, мустамлака зулми остида азоб чекаётган араб, ҳинд ва бошқа Шарқ халқлари ҳаёти уни изтиробга солди. Исҳоқхон ўз Ватанида қўрган му-

стамлака зулмининг оғир даҳшатларини чет мамлакатларда ҳам кўрди, ҳамма мустамлака мамлакатларда халқ ҳаёти бир хилда оғир эканлигини тушунди. Мустабидларга нафрат билан қаради. Ибрат бу мамлакатларда наққошлик, кишиларга муҳр ўйиб бериш, масжид-мадрасалар пештоқларига, қабр тошларига нақш солиб бериш, баъзи китоблардан намуналар кўчириб бериш йўли билан тирикчилик ўтказди.

Исҳоқхон Ибрат чет элларда олим ва фозил кишилар билан, улар қайси динга ёки миллатга мансуб бўлишидан қатъи назар, яқин алоқада бўлди. «Ҳар бир лисон сафар аҳли на юз олтун баробаринда» ишлатилганлигини тушунган маърифатпарвар чет тилларни ўрганишга катта эътибор берди: «Ҳар бир заввор ва аҳли фазл кишини кўрсам, кайфият ва таълимот маолларини андин сўрадим».

Унинг «Луғати ситтати алсина» ва бошқа асарлари мазкур сафарлари давомида йиғилган бой материал асосида катта эҳтиёж самараси ўлароқ яратилди.

Шубҳасиз, Исҳоқхон Ибратнинг ХХ аср бошларидаёқ олиб борган илмий фаолияти унинг ажойиб тилшунос олим эканлигидан далолат беради. Исҳоқхон маданиятимиз тараққиёти тарихида хуснихатни мукаммал эгаллаган хаттот сифатида ҳам катта шухрат қозонди. Бу ҳол унинг «Санъати Ибрат, қалами Мирражаб Бандий» ва «Жомеъ ул-хутут» асарларида ҳам яққол кўзга ташланади. Унинг замондоши Иброҳим Давроннинг тасдиқлашича, Исҳоқхон зўр хаттот, хуснихатни мукаммал эгаллаган каллиграфдир, у бу соҳада яратган «шоён бир санъати (асари)» учун 1907 йили катта мукофотга сазовор бўлган. Бу ҳақда Иброҳим Даврон қуйидагиларни ёзади: «У (Исҳоқхон тўра) ҳам хаттоти аъзамдур. Чунки мусулмонча хат ёзмақдан ўн етти навъ ёзув бирла қалам юргузурлар. Бу осори қаламия ва ақлиясидан намунаи зоти, демакки, шоён бир санъати ўтган йил, 1907 йилда жаноби Туркистон гинирол-губирнаторига тақдим қилиниб, шойисталиқига иккинчи даража

почётной халат (почётный халат) олган эдилар».

Исҳоқхон Ибрат билим доирасининг анча кенглиги билан ҳам замондош шоирлар ва олимлардан ажралиб туради. У кўплаб Шарқ ва ўарб олимларининг илмий асарлари билан танишган. Текширишлар шуни кўрсатадики, унинг шахсий кутубхонасида рус ва ўзбек тилидаги маҳаллий газета, журнал бойламлари ва китоблардан ташқари Россияда нашр этилган «Нива», «Литературная Нива» каби адабий журналлар бойламлари, «Туркча-французча луғат», В. Наливкин, М. Наливкиналарнинг «Сартовско-русский словарь», «Русско-сартовский словарь», «Краткая история Кокандского ханства» асарлари, В.В. Бартольд, В.В. Радлов, Г. Вамбери каби атоқли шарқшунос олимларнинг ўнлаб асарлари бўлган. Булар Ибратнинг Европа тиллари ва адабиёти, рус ва жаҳон шарқшуносларининг илмий асарлари билан қизиққанлигидан, уларни мукаммал ўрганганлигидан далолат беради.

Исҳоқхон Ибрат ўз халқининг порлоқ келажагига, озод ҳаётига зўр умид ва ишонч билан қаради. Бу орзуларини романтик бўёқларда тасвирлади: «Маданий шаҳарлар шундай бўлурки, анда дорулмуаллимин мадрасалар ва анвойи фунун мактаблар (олий ўқув юртлари), ҳар хил илму ҳунарлар, катта дўхтирлар, табиблар ва мазлумни золимдан ҳимоя қиладурган ҳокимлар ўз шаҳарларида бўлур. Қўл ҳунарларидан ҳар хил ва ҳамма хиллари, тўқиладурган нимарсалар, анвойи асбоб ўз шаҳарларида бўлуб, бўлак кишиларга эҳтиёж бўлмаса ҳамда ул шаҳарда заводлар, оташ кема-лар ва фойизлар ва кўнкалар электр илан барпо бўлса. Ҳам ул шаҳарда ҳар куни юруб турадиган фойизлар, чироғ, шамол сандал (вентилятор ёки холодильник) бўлса, катта мактаблар бўлса, заводлар овози ҳар куни неча мартадан эшитулуб турса, бир нимарсага эҳтиёжманд бўлуб чикса киши дарҳол топилса, тилфонограмлар бўлса, шаҳарлар озода, чангдан, бўйи баддан тоза бўлса, қайси илмни хоҳласа, ани таълим берадурган муал-

лимлар бўлса, арз қилганда, арзи ҳолни билиб жавобини қайтарса, ярамас одамлар учун жазохоналар, омонат қўймоқ учун хиёнат қилмайдурган омонатхоналар бўлса, аҳли илмларнинг кадри яхши бўлса, нодонларни ўз ҳолига қўймаса, фикр ва илму ҳунар ўргатса... Ҳар киши ўз ишига машғул бўлуб, бекор кўчаларда ва самоварларда ўлтурмаса, касаллар оҳ-зор қилмай ва ётмай илож қиладурган ҳакимлар тайёр бўлса, йўқотган нарсаларни омонатхонага аҳли беҳилоф топширса, кечалар ҳам кундуз кунидек савдо-сотиклар бўлса...».

Ибрат публицистикасининг асосини маърифатпарварлик ғояси ташкил қиладди. У дастлабки мақолаларидан бошлаб меҳнаткаш халқ бошидаги оғир мустамлака зулмини фош этишга, халқни маънан уйғотишга ҳаракат қилди. Янгича «усули савтия»—«усули жаид» мактабларини очиш ва бу мактаблар учун дарслик ва қўлланмалар яратиш ишига алоҳида аҳамият берганлиги сабаби ҳам шунда. Бу йўналишдаги ҳаракатлар ом-

мавий тус олди. Янгича маърифатпарварлик даражасига ўсиб чиқди, доираси кенгайди. Улар хотин-қизлар масаласига ҳам алоҳида эътибор бердилар. Шоир ва илғор маорифчи Муҳаммадшариф Сўфизода «она бўлғувчи қобила қизлар»нинг илм-фан эгалари бўлишларини орзу қилади:

*Бечора она бўлғувчи қобила қизлар,
Нозик қўлига олмай ўтар хома ва дафтар.
Ибрат кўзимиз кўр, ҳақиқат қўлогимиз кар,
Сўз тўғриси шул, бизда бор авра ва на астар.*

Маърифатпарварлар халқнинг порлоқ келажагига зўр умид билан қарадилар. Исҳоқхон Ибрат «усули савтия» мактабларини ташкил этиш, уларни дарсликлар ва ўқув қўлланмалари билан таъминлаш ишига бош-қош бўлди. «Матбааи Исҳоқия»да шундай дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини нашр эттирди. «Санъати Ибрат, қалами Мирражаб Бандий», «Илми Ибрат» ва бошқалар шулар жумласидандир.

Унинг публицистик мақолалари ва мунозараларида ҳам бу масалага алоҳи-

да эътибор қаратилди. Исҳоқхон Ибрат билан Тошкент шаҳар Себзор даҳасидаги эски мактабдор Мулла Хусанхўжа эшон ўғли ўртасидаги мунозара ушбу фикрни қувватлайди. Бу мунозара «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1907 йилги бир неча сонларида босилиб чиқди. Мулла Хусанхўжа домла ўз мактабини енгил-елпи ислоҳ қилиб, «жадид мактаби» деб эълон қилади. Кўплаб болаларни ўз мактабига тарғиб этади: «Мулла Хусанхўжа эшон ўғли ушбу 1907 йилни(нг) биринчи сентябридан бошлаб биз сартия болаларига ўқитадурғон усули қадимиямизни усули жадид тартибига олиб, жамоа-жамоа қилиб ўқитадур. Чароки, мазкур тарика тартибида мактаб болаларини(нг) тез фурсатда саводлари чиқиб, кўб фойдалар ҳосил бўлур экан. Яна шулки, бул тартибни(нг) ҳеч нимарсага монелиги бўлмас экан. Сабаб шулки, бешинчи жамоа бирлан тамом бўлур экан. Биринчи жамоа «Ҳафтияки шариф», иккинчи жамоа «Каломи шариф», учинчи жамоа «Чаҳор китоб» билан «Фузулий» ёки «Навоий»,

тўртинчи жамоа «Илми фаройиз» ўқуб, тамом қилиб, муддати икки йил ёинки уч йил миёнасида мадрасаларда ўқимоқни хоҳлаганлари мадрасаларга чиқиб ўқимоқга қодир бўлур эканлар».

Юқоридаги сўзлардан маълум бўладики, Мулла Ҳусанхўжа ўз мактабини «ислоҳ» қилиб, ҳеч қандай ижобий ўзгариш киритгани йўқ (жамоа-жамоа қилиб ўқитишдан ташқари). Ваҳоланки, бу пайтда «усули савтия» методи асосида Саидрасул Саидазизовнинг «Устои аввал», Мунавварқорининг «Адиби аввал» алифбо дарсликлари нашр қилинган, янги ўқитув методлари вужудга келаётган эди. Исҳоқхон тўра Ибрат «жадид мактабдор» Ҳусанхўжа домладан ранжийди, унинг мактабини халқ болаларини алдаш учун, кўпроқ болаларни жалб қилиб, катта даромад олиш учун очилган мактаб деб ҳисоблайди.

Мулла Ҳусанхўжа домла ўзининг «Тошканд мусулмон мактаблари ҳақида» мақоласида қадим (эски) мактабларни тарғиб этиб, янги усули савтия мактабларини танқид қилади ва эски

мактабларни усули савтия мактабларидан устун қўяди. Шу билан бирга, у эски мактабларни номига енгил-елпи ислоҳ қилиш, яъни ўқувчиларни калтак билан жазолаш усулини бекор қилиш, ўқувчиларни жамоа-жамоа қилиб ўқитиш ва давоматни тартибга солиш шиори билан чиқди.

Бу ислоҳ ўқув-тарбия савиясини кўтаришда сезиларли натижа бермаслигини таъкидлаган Исҳоқхон тўра Ибрат шундай ёзади: «Муаллим бечора азиз фарзандларимизни калтак, қамчи йўқ баҳонаси-ла беш-ўн саналар осмонга қаратиб, «алиф базавар, безавар» деб шовқин қилдириб-қилдириб, бир ҳарф ҳам ўқув-ёзув билдирмайинча умрларини барбод қилиб ётмоқга тақвиятгина бўладур».

Халқ фарзандларининг ўн-ўн беш йиллаб мактаб ва мадраса тупроғини ялаб, охири саводсиз ёки чаласавод бўлиб чиқишлари Ибратни изтиробга солди. У бундай мактаблар ўрнида янги, замона талабига жавоб бера оладиган, замонавий илмлар ўқитиладиган мак-

таблар барпо этиш шиори билан чиқди. Эски мактаб ўқитувчиларининг жоҳиллигини, авлодни тарбиялашга, билим беришга қодир эмаслигини таъкидлайди.

Ибрат 1886 йилдаёқ эски мактабларга нисбатан бирмунча илғор бўлган мактаб очди. 1907 йили янги «усули савтия» мактабини ташкил этди. Бу мактабда 25 нафар қишлоқ болаларини ўқитди. Мактаб ўз уйида – ёруғ, деразали хонага жойлашган бўлиб, янги ўқув қуроллари – парта, стол-стул, янги китоблар, дарсликлар, дафтар, қора тахта (доска), курраи арз (глобус) кабилар билан жиҳозланди. Ўқитиш ишларини ўзи тузган дастур асосида олиб борди. Исҳоқхон Ибрат ўз мактабида дарслик ва қўлланмалар сифатида Саидрасул Саидазизовнинг «Устоди аввал», Али Асқар Калининнинг «Муаллим ус-соний», Мунавварқорининг «Адиби аввал» дарсликларидан, ўзи яратган «Луғати ситтати алсина», «Санъати Ибрат, қалами Мирражаб Бандий» асарларидан фойдаланди.

Исҳоқхон Ибрат янги таълим-тарбия тизимининг афзалликларини исботлашда кўпроқ ўзи эришган ютуқларга, амалий фаолиятга ўзи татбиқ қилган янги усулларга асосланди. Мутафаккирининг қуйидаги фикрларига эътибор беринг: «Мен ўзим ҳам ўзимга қарашлик ўн-ўн бешта болаларни эски мактабда ҳеч баҳра топмай, беҳуда юрдукларина жоним ачиб, Қозон тарафидан... бир мулла (Ҳусайн Мақаев) жалб эдуб, мактаб қилиб бердим. Мактабнинг кушодиға уч ой бўлган йўқ, йигирмадан зиёда кичик болалар, ўн-ўн бешта одамлар «алиф нима?» деган саволини «калтак» деб жавоб берувчилар тамоми саводи чиқиб, ҳар нарсани ёзадурган бўлдилар. Тўрт-бешта етти ва саккиз саналар Қўқонда юруб, ҳеч нарса билмаган муллабаччалар битамомиҳи арабий муколамаға қодир бўлуб, ҳар бир китобларни муталаа этадурган бўлдилар. Шу сабабдин биз тажриба қилиб, бул ўқутишга (усули савтияга) тамом ихлос қилдик».

Исҳоқхон Ибрат илғор мактабдор сифатида ўз мактабида ҳафталик дарс жад-

валини жорий қилди. Бу ҳақда унинг со-
биқ ўқувчиси Мирзабой ўйёсов шундай
дейди: «Биз мактабга олдиндан тузиб
қўйилган ҳафталик дарс жадвали бўйи-
ча дарсларга тайёрланиб келар эдик. Ҳар
бир дарсдан кейин танаффус бўлар эди».

Ўзбек мутафаккирлари – жадидчи-
лик ҳаракатининг Маҳмудхўжа Бехбу-
дий, Мунаввар қори Абдурашидхонов,
Исҳоқхон Ибрат каби намояндалари
Ватан ва миллатни юксак тараққиёт да-
ражасида кўришни орзу қилдилар ва бу
орзуларини амалга оширишнинг бир-
дан-бир йўли сифатида мактаб ва мадра-
саларни тубдан ислоҳ қилиш масаласига
бутун куч-ғайратларини, билимларини
сафарбар этдилар. Улар ўз фаолиятла-
рини бир-бирларидан ажралган ҳолда
эмас, ўзаро ҳамкорликда, ҳаммаслақлик-
да, яқин алоқа боғлаган ҳолда йўлга қўй-
дилар. Мунаввар қори Абдурашидхо-
нов Бехбудийнинг «Ойна» журналида,
«Самарқанд» газетасида ўз мақолалари
билан қатнашса, Исҳоқхон тўра Ибрат
Тошкент жадидлари раҳбарлик қилган
«Садойи Туркистон», Фарғонадаги «Са-

дойи Фарғона» газеталарида фаолият
кўрсатди. У Мунаввар қори таклифи-
га биноан бир неча марта Тошкентда,
унинг мактабидаги имтиҳонларда қатна-
шган. Мунаввар қори Исҳоқхонга мах-
сус таклиф хати билан 1907 йилда муро-
жаат қилади:

«Ҳурматлу Исҳоқхонхожи жанобла-
рина! 1907 йил май ойиндан эътиборан
Тошкентда Тарновбоши маҳалласинда
«Хония» мактабинда талабаларни йил-
лик имтиҳонлари бошланур. Сиз хур-
матлудан ражо қилурмизки, тавобиин-
гизда бўлгон усули жадидия мактаблари
муридлари ила имтиҳон мажлисларина
ташриф қилсангиз, муаллим ва шогирд-
лар Сиздан мамнун бўлур эдилар.

Муҳибингиз Мунаввар Қори, 15 март
1907 йил».

Бу таклифга биноан Исҳоқхон Ибрат
ўз яқинлари Ҳусаин Мақаев (Исҳоқхон
Ибрат очган мактабда дарс берган та-
тар муаллими, 1910 йилдан «Матбааи
Исҳоқия»да мудир вазифасида ишлаган)
ва шогирди Мулла Искандар домла Аб-
дуваҳоб ўғли билан 1907 йили бир неча

ой Тошкентда бўлди, «усули савтия» мактабларида Мунавварқори жорий қилган имтиҳонларда иштирок этди. «Усули жаид» мактаблари билан бир қаторда хусусий «усули қадим» мактабларида ҳам бўлди.

Исҳоқхон Ибрат жаҳон илми ва маданияти томонидан яратилган ҳар қандай илғор янгиликни бажонидил қабул қилди. Бу янгиликларни миллат ҳаётига татбиқ этишга интилди. У отасидан қолган уч таноб ерда халқ учун боғ яратди. Фаввора қурдириб, 150 туп арчадан хиёбон барпо этди, рус ва Европа манзарали дарахтларини ўтказди. Европа типда иморат қурдириб, аркига «Хуш келибсиз Исҳоқия боғига!» деб ёзиб қўйди. Бу боғни қишлоқ аҳолиси ҳозир ҳам «Исҳоқия боғи», «Гулбоғ» деб атайдди.

Исҳоқхон гулларни беҳуда узмасликка, тартиб сақлашга чақирувчи дидактик шеърӣ мисралар битилган афишалар билан боғни безатди:

*Узмагил беҳуда гул, боғбондин андиша қил,
Ори, ори гул узарсан, хоридин андиша қил.
Кимки келди бу чаманга, то гул узмай қўймади,
Лек ҳар вақт гул узарсан, халқ хушини пеша қил.*

Ёки:
Беижозат гулни узма, боадаб,
Сўра боғбондин, сенга қўйдим қадаб.

Ёки:
Кирса ҳар одам бу ерга, гулин ҳаргиз
узмасун,

Кўр хўкуздек сурканиб, панжораларни
бузмасун.

Янчиғилаб гулни, ҳамоқат дўконини
тузмасун,

Ёш буқадек югуруб, кўрган кишини
сузмасун.

Кирса ҳар ким, боадаблик таслимини
бермасун,

Ибрат олмай ҳам хижолат бирла боғдан
безмасун.

Ибратнинг илғор илм-фан, маданият янгиликларини ўз халқига тарғиб қилиши, бидъатларга қарши кураш олиб бориши, албатта, баъзи бир мутаассиб-

ларга ёкмади, уларнинг ғазабини оширди. Натижада улар шоирга нисбатан турли-туман бўхтон тошларини ёғдирдилар, уни «Исҳоқ кофир» деб эълон қилдилар. Улар бу билан чекланиб қолмадилар. Ибрат очган «усули савтия» мактабини «кофирлар мактаби» деб таъқиб қилдилар. У қурдирган ҳаммомни «куфр» деб, халқнинг бу ҳаммомга боришини манъ этдилар.

Бундай таъқиблар фақат Исҳоқхонгагина эмас, илғор педагог-маърифатпарварлар Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Авлоний, Муҳаммадшариф Сўфизода, Саидахмад Сиддиқий Ажзий ва бошқаларга нисбатан ҳам бўлди. Улар очган илғор мактабларнинг ёпилиши, уларнинг тазйиқ остига олиниши ёки ўз ватанларидан бадарға қилинишлари фикримиз далили бўла олади.

Исҳоқхон Ибрат ҳар қандай оғир шаброитда ҳам ўз маърифатпарварлик фаолиятини давом эттирди. Замондоши Иброҳим Даврон гувоҳлик берганидек, Исҳоқхон ақли комил инсон сифатида «...дунёнинг сонсиз меҳнат ва андуҳла-

риндин ва гуруҳи кажрафтор таъналариндин бир зарра қадар ўлса-да, малулият ҳосил этмади».

Исҳоқхон Ибратнинг сўнгги йиллардаги ҳаёти анча таҳликали ўтди. Биринчидан, кексалик, иккинчидан, 1935 йилдан эътиборан ҳамма лавозимлардан озод қилинган, қарилик нафақаси ҳам тайинланмаган эди. Бунинг устига маҳаллий ҳукумат маъмурияти унга ишончсизлик билан қарар, Ибрат тепа-сида ҳам даҳшатли қатағон булутлари қуюқлашиб бормокда эди.

1937 йил. Қатағон Ватанимизнинг фозил кишилари қаторида Исҳоқхон Ибратни ҳам аждаҳодай ўз комига тортди. 75 ёшни қоралаган кекса шоир ва бир «қора машина» тўла китоб Андижон турмасига олиб кетилди. Исҳоқхон Ибрат Сталин турмасида бир неча ой ётиб, ҳаёт билан видолашди. Бутун умрини халқининг маърифати, истиқлоли учун бахш этган 75 ёшли нуроний шоир қамокнинг ҳам жисмоний, ҳам руҳий азобларига бардош бера олмади.

«ЛУҒАТИ СИТТАТИ АЛСИНА»

XX аср бошларида Чор ҳукумати мустамлакачилик сиёсатининг авжига чиқиши маҳаллий аҳоли ўртасида рус тилига бўлган эҳтиёжни оширди. Рус-тузем мактаблари, «усули савтия» мактаблари ўлканинг катта-катта шаҳарларидагина эмас, балки қишлоқларда ҳам очила бошлади. Бундай мактабларда дунёвий фанлар, она тили билан бир қаторда рус тили ҳам ўқитилар эди. Замон талабларини яхши тушунган илғор фикрли кишилар ўз фарзандларини бундай мактабларга бера бошладилар. Лекин ўқувчилар, рус ва хорижий тилларни мустақил ўрганувчилар учун дарслик ва қўлланмалар етишмас ёки йўқ даражада эди. Тошкентдаги китоб дўкони хўжайинларидан бирининг «Туркестанские ведомости» газетасида эълон қилинган куйидаги сўзлари ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди: «Шу кунларда шаҳарликлар ўртасида рус тилига қизиқувчилар сони ортиб бормоқда. Тошкент китоб дўкони хўжайинларидан бири шикоят қиляпти-

ки, «сартлар (ўзбеклар) ҳеч тинчлик бермаяпти, русча ўрганиш учун сарт тилида ёзилган бирор дарслик борми?» – деб сўраб келишавериб жонга тегди. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ерли ўтроқ аҳолининг тил ўрганишга қобилияти кучли».

Рус тили билан бир қаторда ўнга яқин Шарқ ва Ғарб тилларини анча мукаммал билган Исҳоқхон Ибрат бу муҳим масалада ўз халқига ёрдам қўлини чўзди. У олти тилдаги: арабча, форсча, ҳиндча, туркча, сартча (ўзбекча) ва русча сўзларни ўз ичига олган «Луғати ситтати алсина» («Олти тилли луғат») номли луғат китобини яратди. Исҳоқхон тўра мазкур асарни яратар экан, биринчи галда рус тилига қизиқувчиларни кўзда тутган. Бу ҳол китобнинг биринчи бетиданоқ кўзга ташланади. Муаллиф русча ёзув тизимини билмайдиганларга ҳам қулай бўлсин учун рус сўзларини ҳам араб ёзуви билан беради. Маълумки, рус ва Европа сўзларини араб ёзувида ифодалаш анча мураккаб бўлса-да, Ибрат бу ишни муваффақиятли ҳал қилди.

Китоб қўлёзма ҳолидаёқ қўлдан-қўлга ўтиб, нашр этилмасданоқ зиёлилар ундан фойдаланишга, кўчириб олишга муваффақ бўлганлар. Рус тилини ўрганиш истагидаги ўзбек зиёлилари, «усули савтия» мактаблари ўқитувчилари ва ўқувчилари бу асарнинг яратилишидан хурсанд бўлдилар, кўп нусхаларда чоп этилишини сабрсизлик билан кутдилар. Китоб билан қўлёзмалигидаёқ танишган шахснинг қуйидаги сўзлари ҳам бунни тасдиқлайди: «Ушбу овони хайриянишонда Наманган уездига тобеъ Тўрақўрғон қозиси жаноб Исҳоқхон тўра ўз таъбаридан чиқариб, «Ситтати алсина» деган олти луғатлик китоб тасниф қилиб, босмаҳонага юборибдурлар. Мазкур олти луғат: арабий, форсий, туркий, сартий, ҳиндий ва русча китобни алҳол ибораларини дуруст ва тасҳихлаб кўруб турубдурмиз. Албатта, онинг босилмоғига ижозат берилуб, нечанд нусхалар босилиб чиқса керак. Лекин аксар ибора ва луғатлари тасҳих ва тағйир бўлинди. Хусусан, русия луғатларини мусулмония ҳуруфлари илан ёзмоқ хўб кийин

ва душвор учун ул русча ёзилгон ибораларни кўпроқ тағйир берилди ва мазкур «Ситтати алсина» деган жаноб қозининг ихтиро қилган луғат китоблари, гарчанд кичик бўлса ҳам, бизнинг Туркистон вилоятимизда сартиялардан шунча тил билиб, бул тарика китоб ва луғат тасниф қилган одам йўқ эди. Бинобарин, ул жаноб қозининг босма учун юборган ва тасниф айлаган луғат китобларини кўруб, босма қилмоққа ижозат берилса керак, деб умид айлаб газетага ёздук. Ул луғатларни кўб кўриб ўқидим. Анинг учун бу сўзни мен тўқидим».

Олимнинг ушбу асари XIX асрнинг 90-йиллари ўрталаридаёқ, муаллифнинг чет эл сафаридан қайтиб келиши билан тугатилган бўлса-да, лекин маҳаллий муаллифлар асарларининг таъқиб остига олиниши, чор мустамлакачилари томонидан Туркистонда ўрнатилган қаттиқ назорат (цензура) туфайли асар анча кечикиб – 1901 йили босмадан чиқди. Бунини ўша даврда чор Россиясининг Туркистондаги матбуот ноизири вазифасини бажарувчи Н.П.Остроумовнинг шахсий

архивида сақланувчи ҳужжатлар исботлайди. Архивда Исҳоқхон Ибратнинг Н. Остроумов номига ёзилган икки мактуби сақланади. Биринчи мактуб 1898 йили ёзилган бўлиб, унда Ибрат Остроумовга луғатни босмадан чиқаришда ёрдам беришини илтимос қилиб, мурожаат этади ва унинг таклифига мувофиқ китобнинг икки жузъини юборади. Лекин анча вақтгача асарни нашр қилиш ёки нашр қилмаслик ҳақида ҳеч қандай жавоб ололмайди. Исҳоқхон тўра Ибрат 1900 йилнинг 26 февралда иккинчи марта рус ва ўзбек тилларида хат билан мурожаат этишга мажбур бўлади. Мазкур асарни нашр этишда катта аҳамиятга эга бўлган ўша иккинчи мактуб матни қуйидагича:

«1900-нчи йилда 26 февралда. Ҳурматлу Остроумов ҳузурларига саволнома: Ушбу баробаринда сиз улуғ мартабадан ўтунуб сўрайманки, 1898-инчи йилда сиздан илтимос қилиб эдим, ўз таснифларимдан олти тил узра «Ситтати алсина» деган словарь китобни босма қилмоқ учун. Марҳамат қилиб, икки

жузъ юборинг, кўрмоқ учун, деган экансиз. Дарров амрларига мувофиқ юбориб эдим. Мазкурни(нг) ҳеч хабари бўлмаган жиҳатидан боз илтимос қилиб турубманки, агарда нозирлар назоратларидан ўтган бўлса, қабулга олинса, мен қолган ўн жузъини ҳам юборсам ва ёки қабул бўлмаган бўлса, ўшал нусхани марҳамат илан Наманган маҳкамасига, манинг исмига адрес этиб юборсалар, боз бўлак маслаҳат қилсак, деб илтимос қилувчи Исҳоқхон тўрадурман».

Маълумки, Чор ҳукумати ўлка халқларининг маданий-сиёсий ривожланишидан, миллий уйғонишдан, айниқса, ерли аҳолининг мутаракқий миллатлар билан мулоқотда бўлишидан қўрқар, шу боисдан ҳам ўша давр учун таракқиёт калити ҳисобланган рус тилини ўрганишга қаттиқ қаршилик қилар эди. Шунинг учун ҳам Исҳоқхон Ибратнинг мазкур асари бир неча йил чоризм цензурасидан ўта олмади. Бу ишда асосий ролни чор Россиясининг Туркистондаги матбуот нозири Н. Остроумов ўйнади.

«Луғати ситтати алсина» бир неча йиллик саргузаштлардан сўнг 1901 йили Тошкентдаги В.И. Ильин босмахонасида нашрдан чиқди. Исҳоқхон тўра ушбу асарни яратишда анча вақт илмий иш олиб борди, чет элларда бўлиб, материал тўплади. Асар кичик муқаддима билан бошланади. Унда муаллиф мазкур асарни яратиш учун бир неча йил материал тўлагани, кейинги авлодларга «бир нишон» қолдириш мақсадида китоб ҳолига келтиргани, асарнинг тузилиши, тартиби ҳақида гапиради: «...саёҳат этдугум вақтларида Афғонистон, Ҳиндистон ва Форсистон шаҳарлари саёҳатида... бир лисон сафар аҳлина юз олтун баробарида ишладики, биза мушоҳада бўлиб, лисонлар таҳсилига кўшиш эдуб ва ҳам даҳр аҳлина бир нишон қолдирмак фикри-ла бир неча муддати мадид бу китоб тадвинина жустужў эдуб, бўйла бир китоб суратинда халқга намудор этдим ва ҳам олти лисондан мураккаб ўлдуғи учун, «Луғати ситтати алсина» тасмия эдуб, икки жилд ила тартиб этдум».

Луғат олти тиллик, анча мураккаб, ўзбекча сўзларнинг қаршисида арабча, форсча, туркча, хиндча ва русча таржималари берилади. У мингдан ортиқ сўзни ўз ичига олиб, 53 бетдан иборат, икки қисмдан ташкил топган. Биринчи қисм— алифбо тартибида тузилиб, ҳар қайси ҳарфга алоҳида кичик-кичик бобчалар ажратилган. Бу қисмда феълларнинг ноаниқ ва келаси замон шакллари аввал форсча, кейин арабча, туркча, сартча (ўзбекча), хиндча ва русча таржималари берилади.

Исҳоқхон Ибрат мазкур асарига материал тўплар экан, жонли тилда кўп қўлланадиган энг фаол сўзларни киритишга алоҳида эътибор берди. Унда истеъмолдан чиқиб кетаётган архаик сўзларни деярли учратмаймиз, луғатни кенг халқ оммасига тушунарли бўлган араб ёзувида яратди.

Маълумки, Исҳоқхон Ибратга қадар ҳам русча-ўзбекча, ўзбекча-русча луғатлар яратилган. Масалан, В. П. Наливкин ва унинг рафиқаси М. Наливкинанинг «Русско-сартовский словарь», «Сартов-

ско-русский словарь» асарлари шулар жумласидандир. Лекин бу асарлардан китобхонлар – рус тилини ўрганишга қизиқувчилар унумли фойдалана олмадилар. Чунки бу китоблар рус ёзувида яратилган бўлиб, ўзбек тилини ўрганувчи руслар ва русча саводи бўлган саноқли ўзбеклар учун мўлжалланган эди. Шунинг учун ҳам бу асарлар рус тилини ўрганувчи ўзбеклар эҳтиёжини қондира олмади.

Исҳоқхоннинг мазкур асарини араб ёзувида яратиши сабабини шунинг билан изоҳлаш мумкин. Мана шу муҳим, ниҳоятда мураккаб масалага ўзбек маърифатпарварлари орасида биринчи бўлиб у қўл урди ва замондошлари талабини бирмунча қондиришга муваффақ бўлди. Шу нуқтаи назардан, луғат муаллифи замондошларидан бирининг: «...Бизнинг Туркистон вилоятида сартиялардан шунча тил билиб, бул тариқа китоб ва луғат тасниф қилган одам йўқ эди»,—деган сўзлари заминида катта мазмун ётар эди.

«ЖОМЕЪ УЛ-ХУТУТ»

Ёзув жамият, маданият ва илм-фан тараққиётида, маданий меросни келгуси авлодларга етказишда муҳим аҳамиятга эга. Ёзувнинг вужудга келиши, ривожланиши бир неча минг йиллик тарихга эга. У одамлар ўртасидаги алоқа воситаси сифатида тилга нисбатан анча кейин вужудга келди ва ривожланди. Ёзув тил ва маданият тарихи, унинг ривожланиш босқичлари билан ажратиб бўлмас даражада боғлиқ. Шунинг учун ҳам ёзувлар тарихи билан шуғулланувчи олимнинг зиммасида катта масъулият бўлади. У кишилиқ жамияти тарихи, маданияти, қачонлардир алоқа қуроли ҳисобланган, кейинчалик ўлик ҳолига тушиб қолган тиллар, ёзувлар билан ҳамда жонли тил ва ёзув ўртасидаги алоқалар билан танишмоғи зарур.

Тилшунослик фанининг бу мураккаб соҳасида Исҳоқхон Ибрат анча мукамал «Жомеъ ул-хутут» («Ёзувлар мажмуаси») номли илмий асар яратди. Бу

асарида муаллиф ёзувларнинг энг ибтидоийси – пиктографик ёзувлардан то сўнги давр энг мукамал ёзувларгача босиб ўтган тараққиёт тарихини ёритиб беришга ҳаракат қилади. Олимнинг мазкур асари катта ҳажмда – 132 бетдан иборат бўлиб, 1912 йили ўз босмаҳонаси – «Матбааи Исҳоқия»да нашр қилинди. Исҳоқхон бу асарнинг яратилиш тарихи, кўзда тутган мақсади, асарнинг номланиши ҳақида қуйидагиларни ёзди: «Бул хатларни(нг) боқий ва тарик қарори муддао бўлиб, ҳам миллатимизга ягона бир тарих қолдирмоқ қасдинда ва ҳам олама бир асар қолдирмоқ ният этуб, бу мисра мужиби:

*Асардурки оламга ўлғай нишон,
Киши беасардур кетар бенишон, –*

мазмунича ботадвин айлаб, ройи соқиб, арбоби хасм ва арбоби фазлу камолларга манзур қилиб, миллатга нишон қолдириб ҳам миллатимиз лисони туркий учун умумий туркий илан сартия халқини(нг) нафъ олмоғи муддао бўлиб,

адабийи миллиёна қилмай, равшан туркий қилдим. Миллатимиз(нинг) форсийларига иккинчи таъбада форсий қилинур ва жами хатларга жомеъ учун «Жомеъ ул-хутут» тасмия эдуб, ўз хатимиз ва ўз тилимиз ва ўз матбааимизда таъб қилмоқ мақсад бўлиб, таъби шариф, аҳли расо ва қалби латиф, аҳли заколарга пешкаш қилдим».

Исҳоқхон Ибратнинг тилшунослик соҳасида чуқур илмга эга эканлиги мазкур асарида ҳам намоён бўлди. Асарда пиктографик ёзувлардан кейин вужудга келган энг қадимий товуш-ҳарф ёзувлари: финикия, яхудий, сурия, араб, юнон, форс, славян, санскрит, ҳинд, лотин, арман, грузин, уйғур ва бошқа қирқдан ортиқ ёзувлар, уларнинг келиб чиқиши, тараққиёти ҳақида маълумот берилади. Ибрат фақат ўз ватанидаги ёзувлар намуналарини ўрганиш билан чегараланмай, араб мамлакатларидаги қадимий ёзув маданиятини ҳам ўрганди. У эра-миздан илгари финикия халқлари томонидан вужудга келтирилган ёзув ёдгорликларини, Кипр оролидаги ғорлардан

топилган ёзув қолдиқларини ўз асарига жалб этди.

Ибрат ёзувлар тарихини ўрганар экан, товуш-ҳарф ёзув тизими биринчи марта финикия халқлари томонидан яратилган ва бошқа қўшни халқлар: яҳудий, сурия, араб ёзувлари финикия ёзувлари асосида вужудга келган, деган илмий хулосага келади. Муаллиф ушбу асарида араб ёзувлари тарихи, уларнинг ривожланиш эволюциясига алоҳида тўхталади. У ўз текширишлари натижасида қуйидаги илмий хулосага келади: араб ёзувлари набати халқи ёзувларидан келиб чиққан бўлиб, VII асрдан бошлаб икки шаклда – кўфий ва насх ёзувлари шаклида ривожланган. Кўфий ва насх ёзувлари асосида нисбатан содда бўлган «сулс» ёзуви яратилди.

«Жомеъ ул-хутут» дунёда машҳур бўлган 41 хил ёзув тизими ҳақида, шу жумладан, араб хатининг сулс, тавқеъ, райҳон, зулф, хумоюн, турра каби шакллари ҳақида маълумот беради ва шу билан бирга, унда ҳуснихат санъатига

оид фикрлар билдирилади. Ибрат ушбу асарида рус тили билан бир қаторда инглиз, француз, немис, лотин каби чет тилларини ўрганиш илм-фан ва маданиятни эгаллашда катта роль ўйнашини ҳам алоҳида таъкидлайди: «Дорихона борганда лотинча зарур. Ҳиндистонга хат қилинса, инглизча бўлмаса олмай-дур, Эронистонга франсавий. Биз туркистон(лик)ларга биринчи заруримиз русия хатидурки, муни қози ва мударрислар инкор қилмаслар. Ахборнома, рапурт ёзсалар, мударрислар бўлса, ўрусча биладурган кишига оқча бериб, рапурт ёздурадурлар, аларга жуда зарур. Савдогарларга Масковдан мол ёзмокқа зарур ҳукумат хати бўлуб, бинобарин, эҳтиёжи халқуллоҳ ҳама жиҳатдин буни билмак зарурлиги бадеҳий».

ҒАЗАЛЛАР

ИСЛОҲИ МИЛЛАТ

Аҳли Туркистонни шояд эмди ислоҳ айласа,
Интишор

Миллатимизда маориф ўрнига ваҳшат тўлуб,
шояд эмди иншо айласа.

Боби канзи илм масдуд эрди йироқ неча вақт,
Йўқ ажаб ислоҳ мифтоҳи ила во айласа.

Маслакин кўрдум тараққий ва таолода экан,
Хизмати умматни шояд яхши баржо айласа.

Ҳақ паямбарларни қўйди хизмати уммат учун,
Шод ўлур роҳи набийни кимки барпо айласа.

Миллату давлатга хизмат қилса бу кирдор ила,
Маслакидин ажрамай халққа мадора айласа.
сўзларла ёзиб тарғиблар, ташвиқлар,
Бирла бўлуб аҳлига яхши муросо айласа.

Аҳлимизда нафс аҳволи ишларин,
Кўзларина кўрсатуб арзини ифшо айласа.

Нумраи аввални кўрдум ўтуз уч хижрий экон,
Бу хўб яхши халқига мадуро айласа.

* * *

Аҳли Туркистон бу кунда, шукр, беислоҳ эмас,
Интишори маърифат хатгида беимло эмас.

Миллатимизда маърифат ўрнида ваҳшат эди,
Маданият таълим этти эмди беиншо эмас.

Боби канзи маърифат бизлар учун масдуд эди,
йўқ эрди фатҳу боби нусратвор эмас.

Кўрдум «Ислоҳ»и жадидни чиқибдур Шошдин,
Шукр айтдим йўлидан халқ бепарво эмас.

Маслакин кўрдум шарардин тажовуз этмаган,
Халқни ислоҳа тарғиб айлаган бадхоҳ эмас.

Гар тутуб аҳли шаройиё доманин аённи,
Айламай танқиду тарғиб айласа бежо эмас.

Хизмати миллат паямбарларни афёоли эрур,
Этмаса умматга хизмат лойиқи даргоҳ эмас.

Миллати ислом ҳуқуқидур жумлага,
Демади Ҳақ бирни паст, бирини воло эмас.

Зиммаи ҳолимга қўйди амри маъруф амрини,
Ҳофиз этмас Ҳақни амрин олими воло эмас.

Ҳар замон аҳлига бир фан русуми ўлғай ривож,
Ул замон аҳлига кирдор этмаса доно эмас.

Қайдин ўлғайман замон одаму асру атик,
Ибрат ол, илм асридур, кимсаи воло эмас.

МАДАНИЯТ ҲАҚИДА МАСНАВИЙ

Кўрдим, Ибрат, жаҳон машаққатини,
Кўрамиз эмди анинг роҳатини.

Маданиятни кўрмай одамдин,
Кетмасак эрди ушбу оламдин.

Маданият жаҳонда осойиш,
Хулқ хусни анга оройиш.

Маданиятни(нг) шаҳрида турмиш
Киши гўёки жаннат ичра эмиш.

Маданият халойиққа роҳат,
Кўрмагай ғамни ҳеч соат.

Маданиятни(нг) шаҳри ичра тур,
Даштда юрма, гулистон ичра юр.

Санга бу олам ғаниматдур,
Барча ашёси санга неъматдур.

Ўлтуруб етқарур ҳама ишни,
Билмагай ҳеч ёз ила қишни.

Муддао жумласи муҳайёдур,
Шаҳар кўчалари мусаффордур.

Бормок, келмоқ ишлари осон,
Кўрмагай ҳеч ким машаққати жон.

Маданиятда юргил ўлгунча,
Бадавиятда шох бўлгунча.

Маданийлар ўзиға шох ўлғай,
Бадавийларки бир гадо ўлғай.

Бадавий хулқи мисли дарранда,
Маданий гўёки созанда.

Бадавийлар иши машаққатда,
Маданийлар ҳамиша роҳатда.

Бадавийлик эрур ҳалоқатлик,
Илми ахлоқ йўқ, фалоқатлик.

Маданий ранг-рўйидан маълум,
Бадавий ҳолидан бўлур мавҳум.

Маданийлар кунда қирқ раҳмат,
Бадавийлар қирқ кунда бир раҳмат.

Бадавийларда кўб жаҳолатлар,
ўйри шаръий ажиб касофатлар.

Бадавиятда жамиъ заҳматлар,
Маданият ичинда раҳматлар.

Маданий ким деб қилурсиз фикр,
Бадавийларни айладим кўб зикр.

Бўлғай ахлоқи илм ила марғуб,
Бадавий жаҳл феъл ила маъюб.

Маданий шаҳар ҳозир оламда,
Ўн иккидур ҳисоб одамда.

Миср, Истанбул, Фариш, Берлин,
Лундун ва Мадрид, Вашулгитун.

Вена, Петергрод ҳам Тўкиё,
Маданиятда бўлғувчилар бу.

Бирисини оти эрур Румо,
Маданиятни(нг) ери эрур Дониё.

Маданийликда феълу афъоли,
Роҳат ичра ҳамиша аҳволи.

Сафар айларга кўб темир йўллар,
Ҳам ҳаво фойзин алар қўллар.

Ҳама уйларда тилифун бўлур,
Печка иссиқ, совук сўлум бўлур.

Ёзда уйда совук печ ила шамол,
Барча иликтр ила ўтгай ҳол.

Сандалу самовар иликтрийдур,
Лампа ёруғлари ани(нг) еридур.

Симсиз тилигром, темирсиз йўл,
Автомобеллар юрар машғул.

Фойизу конкаларга пул олмас,
Юрмаган, тушмаган киши қолмас.

Бош ёруб, ич очуб турар жарроҳ,
Неча минглар муҳандису тарроҳ.

Шаҳар буткул иморатидур олий,
Кўча кенг, минг кишигадур холи.

Ҳама дардга ҳақимлар тайёр,
Гар этар бўлса дардини изҳор.

Ҳама илма мударрислардин кўб,
Халқ илми маош ўкур тўб-тўб.
Ҳама ўз иши бирла овора,
Кўчада йўкки халқ бекора.

Анда хотунлар ҳам килурлар иш,
Демагайларки, бутун ёзу киш.

Барчасини маишати тайёр,
Егайлар таомни меъёр.

ШИКОЯТИ ЗАМОНА

Эй қалам, айла бир ҳикоят,
Бу замона аҳлидин шикоят.

Қандоғ фалак кажрав ўлди акнун,
Кўб турфа жафони солди гардун.

Юрди раҳи маъсиятга мардум,
Ойини муслмонлиғ айлади гум.

Жон эрди амонат ушбу танда,
Эрдук Худоға бовужуд банда.

Жон ваҳмини қилмайин ҳамиша,
Қилдук мудом гуноҳи пеша.

Ҳақни риоя айламасдин,
Поймол ўлур шаръ демасдин.

Кўб бўлса ҳар кишида сим ила зар,
Юрса қаёнда қилди кар-кар.

Уламони йўқтур эътибори,
Тўю азода бой юқори.

Бўлди бари кибр ила ҳаволиғ,
Қурт тушуб думоғига наволиғ.

Бўлди улуғ жинон бағрат,
Юқорида жойидур бахурмат.

Борганда қаёнға шодмондур,
Доим ани насибаси чофондур.

Бергай анга ним мовут дуробин,
Маҳшарда на дегай жавобин.

Кўб фойдалар кўюб неча дўкондор,
Қилди фуқарони кўб дилозор.

Етмай кучи неча камбағаллар,
Йиғлар эди вақти бемаҳаллар.

Келгай ғазаби нойиб Худодин,
Қилмадинг дегай нега гинодин?

Деб неча бу сўзни кофир ўлди,
Кўрдум нечаларни зоҳир ўлди.

Нега мани камбағал қилибсан?
Хилқатда бемаҳал қилибсан.

Бир маснади кўтах бойлар ҳам,
Ўтса йилу ойлари ҳам.

Инсоф қилмагайки ўйлаб,
Ҳаргиз ўлумни тафаккур айлаб.

Кундан-кунга умримиз тугагай,
Кўнгул кўзини ғафлат олгай.

Борғум демай қариб гўрға,
Қилмайди маишатини зўрға.

Келса ўлумни вақти ногоҳ,
Ким қилди симу зарни ҳамроҳ.

Қолгай кафандин ўзга мунда,
Кўргай жазони ҳашр кунда.

Қилмас эди охиратни ваҳмин,
Жонға кетурмас эрди раҳмин.

Бўлди зиногару лобагар кўб,
Бу ишлари ҳеч кима эмас хўб.

Бермас мунга ҳар киши ризолиғ,
Тонг йўқки қилса дин жудолиғ.

Йўқтур ажални муҳлати келурға,
Қай кунда ўлмишини билурға.

Хоҳ муллау хоҳ хўжау эшон ҳам,
Эл қўзига салласи калон ҳам,

Фисқу гуноҳ иктисоб айлар,
Йўқ кимсага эҳтисоб айлар.

Фива-арақ ичмак ўлди одат,
Маст ўлса оғзида ҳақорат.

Фисқу фасод ривож топти,
Туфроғи-ла дин юзини ёпти.

Тангридин айламас иболар,
Кетти ҳама шарм ила ҳаёлар.

Мардум бари бенамоз бўлди,
Беажзу бениёз бўлди.

Ҳеч кимса ҳақиқат айламайдур,
Дилу жонда ғайрат айламайдур.

Бўлди заиф дини ислом,
Эрди ҳама бўйла бесаранжом.

Сўз кўб десам ман, эй дилогоҳ,
Қилдим охири қиссани кўтах.

ХУШ КЕЛДИНГИЗ

Сарв бўйлуқ хуш қадам раъно сифат,
хуш келдингиз,
Юришинг товус киби барно сифат,
хуш келдингиз.

Лабларинг шаҳду шакар, оқ тишларинг
дурдонадур,
Кўзларинг бодоми тар Лайло сифат,
хуш келдингиз.

Ҳам келинлик даврини сурсанг керак
бир неча вақт,
Нури дийдам, тожсар, келин ойим,
хуш келдингиз.

Умрингиз бўлсун дароз ҳам
бахтингиз бўлсун кушод,
Охуни барно билан қўша қаринг,
хуш келдингиз.

Ўн тўрт ўғил, етти киз берсун Худованди жаҳон,
Унинг, ўсинг, эй бўтам, келин ойим,
хуш келдингиз.

Қайнотангиз давлатин Сизга насиб этсун эгам,
Толеинг бўлсун баланд,
ёнсун чирок, хуш келдингиз.

* * *

Дунё айлаб сафарлар, топмадим хўб орқадош,
Ҳасрати дилни деёлмай, ҳеч этмай сирни фош.

Асримиз инсонларига бўлмади бир дардкаш,
Кимни сўрсанг суҳбат айлар санда
бўлса нону ош.

Ҳеч вақти тенг келурму ҳуснида ҳам қуввати,
Ҳам баҳорда ким килур ҳар ерда қари бирла ёш.

Ёшлар базму таашшуқ суҳбати гул чехралар
Бирла доим ижтиҳоду қарилар кўзида ёш.

Бўлса санда сийму зар, ҳар ким
килур улфатчилик,
Қайда бўлсанг суҳбатингни
айлагайларди талош.
Фақирликда айламаслар мажлисингни орзу,
Сўзлама даҳр аҳлига, Ибрат, солиб оғзингга тош.

* * *

Сен учун бу дам кирмиш гулистонга жононлар,
Рашки боғи жаннатдур юз туман гулистонлар.

Қуруғайди кўз ёшим ул парилар илкидин,
Сели ашкимни кўргач, чекти барча домонлар.

Ишқинг ичра, эй Ширин сўзли
Лайли, йўқтур мен
Кезмағону қазмоғон кўх ила биёбонлар.

Раҳм айла, ушшоқинг ҳар саҳар жафо узра
Чок этарлар оҳ айлаб субҳдек гирибонлар.

Даҳр гулистонини андалиби лол ўлди,
Гул юзинг фироқидин токи чекди афғонлар.

Эткамиз нечук, ё Раб ул ситам – жафопеша,
Бизгаму жафо айлар, ўзга лутфу эҳсонлар.

Эй бути пари талъат, чекти қаддинга охир
Доми зулфи зуннорин мурғи жону иймонлар.

Очилибму наргислар сабзалар оросида,
Икки даври мужгонинг ичра чашми фаттонлар.

Вўсмалик қошингмудур ёки қон тўқуб усру,
Занг боғламишдурлар икки тиғи бурронлар.

Ики юз, ики зулфи дилбарингмудур, Ибрат,
Гуллар узра ё тутмуш сунбул ила райҳонлар.

КЎРГОНИ КЕЛДИМ СОҒИНИБ

Гулдек юзингни, дилбарим,
Кўргони келдим соғиниб.
Сен шоҳи олам, мен гадо,
Кўргони келдим соғиниб.

Кел-кел мани ҳолим сўраб,
Эй, ошиқи ҳолим хароб,
Бўлди юрак-бағрим кабоб,
Кўргони келдим соғиниб.

Ишқингда дилбар зор-зор,
Йиғлаб юрибман, эй нигор,
Кел эй, букун, кўзи хумор,
Кўргони келдим соғиниб.

Сиздин бўлак йўқтур кишим,
Ўзга билан йўқтур ишим,
Мастона кўзли маҳвашим,
Кўргони келдим соғиниб.

Тан ичра жоним сен эдинг,
Хуш меҳрибоним сен эдинг,
Ширин забоним сен эдинг,
Кўргони келдим соғиниб.

Ман хаста дил ҳайрон бўлуб,
Ишқингда саргардон бўлуб,
Парвона янглиғ ўргулуб,
Кўргони келдим соғиниб.

Дардинг билан дармондаман,
Топкин илож, бемораман,
Васлинг билан афтодаман,
Кўргони келдим соғиниб.

Эй дилбари нозик бадан,
Ҳам тишлари дурри Адан,
Ой юзлари боғи чаман,
Кўргони келдим соғиниб.

Боғу баҳорим сан мани,
Кўзи хуморим сан мани,
Ширин забоним сан мани,
Кўргони келдим соғиниб.

Мандин яширма юзларинг,
Ёдимға тушди сўзларинг,
Куйдурди, ёрим, кўзларинг,
Кўргони келдим соғиниб.

Кўйингда, дилбар, зор-зор,
Шому сабо, лайлу наҳор,
Йўқ эмди бизда ихтиёр,
Кўргони келдим соғиниб.

Ибрат қулинг қилди дуо,
Сандин ижобатдур яно,
Дойим деюр ҳамду сано,
Кўргони келдим соғиниб.

ҚАЛАЙСИЗЛАР

Тириклик заҳматидин ушбу кунлардан
қалайсизлар?

Бу тириклик йили бугдою унлардан
қалайсизлар?

Ҳамани қўймади ўз ҳолиға, ташвишлар солди,
Мушавваш айлаган бу аҳли дунлардан
қалайсизлар?

Жаҳон ҳеч кимга гардиш этмади иқболина
таври,
Замона ҳоли мол, қофи унлардан қалайсизлар?

Босиб халқи жаҳонни, айлади торож ўғрилар,
Саломат ётдингизму, бўйла тунлардан
қалайсизлар?

Фасоду олам этти шу каби ҳар ерда инсонни,
Бу тарзда фитнаю торож бунлардан
қалайсизлар?

Ки ҳар бир кишида минг хил аломату киёматлар,
Машаққат вақтини умри ўринлардан
қалайсизлар?

БЎЛУБДУР

Эй даҳр эли, билинглар, турфа замон бўлубдур,
Беандиша халойиқ феъли ямон бўлубдур.
Олим била фақирда зухду амал бўлунмай,
Ёинки амри маъруф гўё ниҳон бўлубдур.

Шайхларни(нг) хонақоси қолмай ани бақоси,
Бир-бирин шиква қилмоқ ул ҳам тамом
бўлубдур.

Мадрасалар ичинда кўб фитна бирла шўриш,
Ҳар кунда ўн хил уруш, оқ салла нон бўлубдур.

Бермас закот бойлар, сандикқа фулни жойлар,
Чиптау неча тойлар, сўз амиркон бўлубдур.

Дехқон эли, билингиз, хирмонни кечга олғай,
Бир дона хайр қилмас, охир замон бўлубдур,

Бопанда ё дурадгор ёки барча устолар
Ишин битирмас асло, ёлғонга кон бўлубдур,

Қассобу кўйфурушлар – жангу жадал урушлар,
Бечоралар фулига гўшт устихон бўлубдур.

Нонвойда йўқдур инсоф, андин ўтадур аллоф,
Кўр, чакса ун хамири қирқ икки нон бўлубдур.

Кўб қозихоналарда ушбу замоналарда
Ишдин закунчилар кўб, эмди ямон бўлубдур.

Жанжални ахтарурлар фул олмоққа халойиқ,
Жанжал фули аларга чой ила нон бўлубдур.

Элликбоши деганлар уй бошидан еганлар,
Ўз мансабига мағрур, гўёки хон бўлубдур.

Ҳар кўчада қоровул, йўқдур кўлида довул,
Сўзлар чақиб бўлусга, мисли чаён бўлубдур.

Алҳол мухтасиб йўқ, бир-икки қилса ул дўқ,
Ичкуга халқ роғиб, дойим фиён бўлубдур.

Ушбу замон онлар, топди ривож ямонлар,
Йўқ эмди нуктадонлар, қандай замон бўлубдур?

Ҳар ерда ошқора фоҳиш иши-ла луббат,
Носиҳ мухтасиблар баста даҳон бўлубдур.

Бой ила камбағал йўқ, йўқ занларини фарқи,
Барча либоси ҳафтранг, бир ногаҳон бўлубдур.

Халқ ўлди эмди тартиб, рўмолга бурнин артиб,
Мошина айламасдан, киймас чофон бўлубдур.

Маҳбуби нахшихонлар, кўзи қаро жувонлар
Гастинсаларда юриб, сарфи зиён бўлубдур.

Манзума соли тарих, бу даҳри инқилоби,
Минг икки юз тўқсон икки баён бўлубдур¹.

Ибрат, бу ерда турма, бунлар била ўлтурма,
Бу халқи феъли-хуйи сенга аён бўлубдур.

ҲИКОЯТИ УЧ КИШИ

Сокини гул боғидурмиз уч киши,
Ҳамдулиллоҳ, соғдурмиз уч киши.

Ҳар биримиз бир иша машғулмиз,
Еб-ичиб сарёғдурмиз уч киши.

Бири дер, майдонга сув сеп, тоза қил,
Бири дер, носоғдурмиз уч киши.

Иш буюрсак, биримиз қилмай қабул,
Негаким бўйдоғдурмиз уч киши.

Учимиз теъдод этай, яхши билинг,
Улфату ўртоғдурмиз уч киши.

Бири Ваққосхон, бири мулла Шариф,
Банди бир белбоғдурмиз уч киши.

Бири Турсундур, бизи хизматдадур,
Тиш ила тирноқдурмиз уч киши.

Ўртамизда устаю нажжоримиз,
Зоири кўб тоғимиздур уч киши.

— ❦ 58 ❦ —

Боғдаким асалари чақти бизи,
Лаб шишириб доғдурмиз уч киши.

Биздан одобу усул этманг умид,
Одами қишлоқидурмиз уч киши.

Чойи нондур ҳар куни нонуштамиз,
Толиби қаймоқдурмиз уч киши.

Бор эди бир боадаб меҳмонимиз,
Толиби сўйлоғидурмиз уч киши.

Бири овсар, бир тентак, лўндамиз,
Ақлдин камроқдурмиз уч киши.

Ибрат олмай бизга ҳар ким кулсалар,
Бул сабабдин доғдурмиз уч киши.

ЎЛУРСАН

Бўлма амалга мухтор, озурда жон ўлурсан,
Бадфикр фитнасининг дил тўла қон ўлурсан.

Гар тўғри сўз қилурсан, ул фаҳм эгри айлар,
Анга тушунтурурга дарди даҳон ўлурсан.

Валлот ёки қози кори эрур машаққат,
Ашрорлар сўзидан дарди ниҳон ўлурсан.

Гар ушласанг шарият, пос ушламоқ
машаққат,
Бир қўл низоми давлат токи омон ўлурсан.

— ❦ 59 ❦ —

Хайр ишни ҳеч қўрмас,
Ижройи қор қилсанг, ўқға нишон ўлурсан.

Хасмин бир-бирини алар этса муқайяд,
Иккиси сенга рожеъ, қайдин омон ўлурсан?

Адлинг бўлурса ақви, изҳор айламас ҳеч,
Гар зарра зулм қилсанг, халқға аён ўлурсан.

Таклиф ғайри мавзеъ айлар қилинг мунӣ деб,
Сен масъалага юрсанг, анга ёмон ўлурсан.

Гар ҳукм жорий қилсанг, норози ҳар иккиси,
Мен судга арза бергум, анда ёмон ўлурсан.

Келгай бириси ҳар дам ҳар кимни ўғри айлаб,
Топгунча битгасин сен дарди гумон ўлурсан.

Бечоралиғдин ўзга иш ихтиёр қилма,
Ҳарчанд хўб бўлсанг, дарди замон ўлурсан.

Кўб бўлди адвокатлар ё омидин вакиллар,
Кўфиядин бўлакни билмас, фиғон ўлурсан.

Келгай заиф хайли, санга жадали майли,
Ўқини шаст қилгай, сан бир камон ўлурсан.
Ҳар касб пеша қилгил, бўлмас амал сенга қут,
Бекаб ўтсанг, Ибрат, муҳтожи нон ўлурсан.

ТАРИХИ ТРАКТУР

Бир мўъжиза замона бўлди келиб трактур,
Ишларни қилди осон эмди келиб трактур.

Аввалда қўш тиркаш, қишларда мол
боқишлар,
Барчасидин қутулдик бизга келиб трактур.

Дехқон хўкузу йўқдур, гўёки юзи йўқдур,
Барча баробар ўлди мунда келиб трактур.

Ем бирла ул ҳашақдин деҳқонлари қутулди,
Ер ҳайдар хўкузсиз, мунда келиб трактур.

Эски омоч, хўкузлар ерни тилиб ёрарди,
Эмдийи ағдарилгай, яхши қилур трактур.

Ердан гиёҳ чиқмас, томурлари кесилгай,
Ерни кучи кўпайгай, гар ҳайдаса трактур.

Бир кунда ўн деясат ер ҳайдаб қилурга тайёр,
Гар ҳайдар эрса бир бор обод этуб трактур.

Эски омочда уч жон овора эрди бирдан,
Бир кунда ўн таноб ер ёргаӣ, бале трактур.

Кўҳна омочу мола одамдин эрди мерос,
Эмди усули янги иш бошлагай трактур.

Бўлса эди юз уйга бир ўнта ўт омочдин,
Қолмас халойиқ ишдин, ёргай эди трактур.

Сад хайфи бизда йўқдур, ерларни айласанг ун,
Ибрат, сан этма афсус, бергай санга трактур.

* * *

Бир неча йиллар ичинда шахримиз жаннат бўлар,
Бул тариқа бошчилар қилса ташаббуслар агар.

Халкни тарғиб этуб ишга бўлурса ижтиход,
Саҳал кунларда бўлурлар жумлаи оламга сар.

Ҳар киши иш ишласа, доим иши хурсандлик,
Ишламаслар ўз бошига урғуси тиғи батар.

Санга осмондин ёғурму ақча ё бугдойлар,
Қилма элдин сан умиду ўз ишинг ўзинг бажар.

Ибрат олсунлар ҳама ишчи бунинг мазмунидин,
Ишласанг, қандингни ол, гар дангаса
бўлсанг захар.

БЎЛУБДУР

Ишқинг дилу жона жо бўлубдур,
Жону дил анга фидо бўлубдур.
Сан айламанг агар давоси,
Дардим мани бедаво бўлубдур.

Оҳим тутуни-ла рўзгорим
Ялдо тунидай қаро бўлубдур.

Тан боғидин андалиби жоним
Кўйингни тилаб жало бўлубдур.

Ишқ ичра чу ман киби насиби,
Ёри соридин жафо бўлубдур.

Хусн ичра вафо йўқ эмиш, жон,
Ки сан киби бевафо бўлубдур.

Васлингга етурга Ибрат асру
Ҳажр илкига мубтало бўлубдур.

ГАЗЕТ ХУСУСИДА

Газетдур жаҳон аҳлига бир лисон,
Муайян эрур анда яхшию ёмон.

Газет кўрмаган, беҳабар халқлар
Мисли ўлгандур ва ё ухлагон.

Деди бир киши менга: «Бидъат газет»,
Дедим: «Қайда қолдики, эски замон?»

Ажиб сўфилар, ажиб сўфилар,
Газет онларга бидъат, нодуруст.

Ҳалол ўрнига кечти ғийбат деган,
Такаллуф тамоқ расми одат экон.

Булар топса эрдик илму адаб,
Демас эрди бу хил сўзи бўлмагон.

Газет амру маъруф этар халқга,
Ёзар кўб хабарларни этмай ниҳон.

Хабарни(нг) ёзилгани авло турар,
Оғиздин бировдин эшитган билон.

Ёзинг илму ахлоку фанни мақол,
Ўқуб билсун, Ибрат олиб билмагон.

ЧАМАН ИЧРА

Ўшал булбул қилар афғон саҳар вақти
чаман ичра,
Кўнар гул деб тикан узра саҳар вақти чаман ичра.

Қилар бағрини булбул қон, тикан узра берай
деб жон,
Бўлур гул завқидин қурбон саҳар вақти
чаман ичра.

Ўшал булбул бўлур доғлар, чаманни гашт этиб
чорлар,
Қизил гулни тилаб йиғлар саҳар вақти
чаман ичра.

Чиқар булбулни афғони, чаман ичра оқиб қони,
Тасаддуқ гул учун жони саҳар вақти чаман ичра.

Муҳаббат бирла маст эрди, ани йўлида жон
берди,
Қизил гулдин хабар сўрди саҳар вақти
чаман ичра.

Муяссар бўлса ул жонон, ато қилса ўшал субҳон,
Йўлида жон қилай қурбон саҳар вақти чаман
ичра.

Ибратий, беҳабар бўлма, яна ғафлат била ўлма,
Гуноҳи беадад қилма саҳар вақти чаман ичра.

АДО ҚИЛАСИЗ

Рамуз, дилбари жонон, мани адо қиласиз,
Бу телбаларни яна ғамга мубтало қиласиз.

Сучук тил била табассум қилиб, сўраб ҳолим,
Аввалда ваъда бериб, охири жафо қиласиз.

Либоси атлас камзул кийиб, ҳаво айлаб,
Рақиблар олдида кўз била имо қиласиз.

Кўзум қароси куйгайки, бошқага қарасам,
Агар гапурсам, тилимни тилим-тилим қиласиз.

Агар ғазаб била бориб, мозорима тебсанг,
Аёғим оғриди деб, қабрима жафо қиласиз.

Лабингни холини ўпмокчи бўлиб савол этсам,
Хирожи Мисру Бадахшон дебон баҳо қиласиз.

Ўамингда Қози кулинг йиғлаюр ҳама дойим,
Қошингни ёй этибон, киприкни қаро қиласиз.

ТАРИХИ ЧОПХОНА

Минг уч юзу йигирма олтида чопмахона
Очмоқға бўлди рухсат ва сўз бериб замона.

Мақсад бу ишдан эрди оламға илм қасри,
Ҳам қўймоқға асарлар ёдовари жаҳона.

Қасбу қамоли ислом бўлмай тараққиятда,
Ҳолиға тушмасун деб этдук буни баҳона.

Биздин кейингилар қўб илму хунар топарлар,
Ҳайфоки, анда биз йўк, йўк эътимодхона.

Оламдин ушбу она сонсиз кишилар ўтди,
Мингдин бири кўюбдур оламға бир нишона.

Мен катта бой эмасдим ким айласам биное,
Даҳлим етишмас эрди рўзғори чою нона.

Сад ҳайфким, ғанилар сарфини билмадилар,
Еб-ичдилар семуруб, сиғмай туруб чопона.

Ўз асримизда ўтди бир неча ағниёлар,
Қолдирмайин нишона ер остин этти хона.

Фикр айласа керакдур бу даҳри бебақода,
Ўтмиш Расул, шаҳлар қўб келмағай баёна.

Ғар юзланиб бақоға кетсанг бу мамлакатдин,
Қайтиб келиб бўлурму бу мамлакатга яна?

Бул сенга катта ибрат, хушёр бўлки, кетди,
Эмди сенга келурму кетган у ота-она?

Бу роқими жалоли маъвоси қалъаихон,
Чопхона котибидур, гар сўрса ҳар ким олон.

Ибрат тахаллусимдур, аҳфоди Ҳазрати Султон,
Шухратда – Ҳожи тўра, маъвоси – Тўрақўргон.

Тўрақўргон, 1908 йил

ТАБРИК НАМАНГОНДИН

Эшитилди «Садойи Фарғона»,
Келмаган эрди тошбу она.

Ҳақ муваффақ этиб мардона,
Эшитилсун бу самий инсона.

Бир жароиди ой биза лозим,
Келмаган эрди ҳеч имкона.

Дастрас ўлди нумраи аввал,
Ўқудук дафъатан фахрла она.

Энди табриклар эрур лозим,
На учунким бу шуғли мардона.

Халқимиз ўз-ўзига овора,
Хоҳ ўз даври ва ё бегона.

Бизга энди бисотдур бу газет,
Муддаони демокға икрона.

Ҳусни иқбола ноил этсун Ҳақ,
Чикса шояд давоми майдона.

Хидмати миллат этмади ҳеч ким,
Чикмади мамлакатда бир дона.

Миллатимиз тили жароиддур,
Сўзлар энди булар далирона.
Миллатимизи тараққиға тарғиб
Айласун сўзни қилмай афсона.

Исми ноширки Обиду Маҳмуд,
Чикса шояд муваффақиятона.

Йўқ бу вақтда ҳеч носихлар,
Қилса то панд ҳар мусулмона.

Анбиёни юборди хидмат учун,
Солмоқда элни роҳ ёзидона.

Фузало яхши фикрлар ёзсун,
Хоҳиши бўлса халққа эҳсона.

Ўқур энди газетни ҳар ерда,
Хоҳ масжиду ёки майхона.

Илму ахлоқ ҳам фунуни мақол
Лозим ўлди бу аҳду паймона.

Қалбан энди таважжуҳ лозим
Шунчалик ходим мусулмона.

Пойдор айласун бун и нашридин,
Мутаммади бўлур даврона.

Зийнат учун муборак жавоб
Айладук бу «Садойи Фарғона».

Ибрат олсун халқимиз бундан,
Кирди бир руҳ жисми бежона.

МАНЗУМА

Хурматлу «Тужжор» газети нашрига Тўра-қўрғон қозисидан зийнати газет учун «Тужжор»-ни жавоб хати сулс илан сарлавҳа қилиб юборилди. Газетга қўймоқлари учун ва табрикка манзума дарж учун ирсол қилинди.

Оламға сўз матойин сочмоққа чикти «Тужжор»,
Табриклар қилинсун қилмиш бу хўб гуфтор.

Даҳр ичра қўб ҳаводис, халқ ичра мунташирдур,
Ҳар қайси фикр ўзга ақлига ўзи мухтор.

Баъзиси қасди шуҳрат, баъзиси маҳси хизмат,
Баъзиси афзалият халқ ичра айлар изҳор.

Оламда бу жариди бир мухбири хувайдо,
Лобад эрур ёзарға гар бўлса яхши ахбор.

— ❧ 70 ❧ —

Бу янги фикрлардин гар бўлса манфаатлик,
Халққа эшиттирурга ёзмок керак бу даркор.

Аввалги асрларда ваъз ила амру маъруф
Ҳар ерда айтиларди, эмди жаридалар бор.

Миллатга яхши хизмат айланг ёзуб, биродар,
Ёзилса сафҳаларга ўқур бу халқ ночор.

Бу Ўрға Озиёда икки жариди бори,
Ислом эли ўқурга «Туркистон» ва «Тужжор».
Бу халқ маданий эрмас – бу қўрқувдур газетдан,
Маданий агар бўлурса кимдур ҳазор асфор.

Лозим на янглиғ ўлса халққа демак насиҳат,
Шаръи низоми сўздин гар бўлса яхши афкор.

«Тужжор»га «Тараққий» этмакка бермак имдод,
Даркор эрди биздин сарлавҳа бўлди тайёр.

Нозимни билмак истар бўлса киши ўқусун,
Қозии Тўрақўрғон Ибратдур анга ашъор.

Биздин эрур нишона сарлавҳа бу газетга,
Тавон қилиб юбордим, зийнат тобар бу
«Тужжор».

*Тўрақўрғон тумани ижроқўмига
Исҳоқхон Ибратдин*

— ❧ 71 ❧ —

ҚАРЗ

Эй ҳозико, жаҳонда бўлурму давои қарз?
Олам элин мариш қилур можаройи қарз,
Этмай қаноат ўлмади ҳожат равойи қарз,
Дунё керақдур айламакка биродори қарз,
Келди бу халқ бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.
Олдию қарз пахта учун, бергумуз муни,
Деди: «Чиқар ҳаёни тарозуда бир қуни».
Сарф-харожат айлади, ҳеч чиқмади уни,
Пахта бўлур бу йилда адо айлагум шуни,
Келди бу халқ бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Мундин қадим халқда бор эрди иқтисод,
Кам эрди халқ ичра ту ваҳш ила фасод,
Қилмай бу халқ илми ҳисоб ила ижтиҳод,
Иқболи ёвар ўлмади ҳам топмади мурод,
Келди бу халқ бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Ҳеч ким қаноат айламади уйда борига,
Бўлмоқ тараққий бўлди иши борди норига,
Кийди, еди ва қилди ҳашам рўзғорига,
Кетти тамом нақди ўзининг рўзғорига,

Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз,

Фарғонада бу вақтда беқарз кимса йўқ,
Минг сўм ақалли қарз бўлиб, бўлса қорни тўқ,
Сарф-харожат айлаб, ўзини айлади улук,
Бечораларни қилгуси бордур чулук-чужук,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом шоҳу гадо мубталойи қарз.

Кўрганмукин қариялар ўтган замонда,
Ёинки асри аввал охири миёнада,
Йилу ойи ом бўлди бу йил ғуссахонада,
Кўрмай кўзи айланди бўлуб дом-донада,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Лекин бу йилда Чуст, Наманган тарафлари
Қолди қуруб, етишмади сув, кўб алафлари,
Бирдан ҳусул бўлмади, кўбдур талафлари,
Айтган эди бу маъини кўпдан салафлари,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.
Кўблар бериб ариза, кридитни очтилар,
Пулни олиб, халойиққа пахтага деб сочтилар,
Кўб камбағалдин унмади, охирида шоштилар,
Баъзиларни маст қилиб ақчалар талаштилар,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Баъзилари тамом тижоратни билмаган,
Гар билса ҳам, зарурини кўзга илмаган,
Қариялар сўзиға қаноатни қилмаган,
Ҳам оқибат на бўлғуси деб эсга олмаган,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом шоҳу гадо мубталойи қарз.

Борми бу вақт ҳеч киши қарз бўлмаган?
Бордур ҳамада қарз агар бўлса унмаган,
Ё қарзи йўқ бўлурки, онодан туғилмаган,
Ё фақир-фано ичра бу дунёни олмаган,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Ҳеч суҳбатни бўлурмики, қарз сўзи эмас,
Дунё ғами ҳамиша ва ақибо ғами эмас,
Жонни ғами ва ҳам тириклиги ҳеч демас,
Борму кишики бир-бирига қарз ҳасратин демас,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Бойлар ғами будурки, пулим бермади ҳаён,
Ўтган йили дуруст эди, бўлди бу йил зиён,
Тенг ўлмади тан ила ҳаён деб бўлуб фиғон,
Дарқаҳр ўлуб, келишмади деб торговли жаҳон,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз,

Берсун нажот жумлаи мўмин қарзига,
Етсун Худойим ўзи бу абдини арзига,

Раҳм айласа Раҳим бу аҳвол тарзига,
Берсун хазина ғайбдин ул банда қарзига,
Келди ҳамани бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом шоҳу гадо мубталойи қарз.
Тарих эди минг уч юз ўттуз бира адил,
Анда эди ҳаво ва жаҳон барча мўътадил,
Халқ олди қарз, ақча топилса бўлуб далил,
Вақти берарда бермади, ҳақ бўлди музмаҳил,
Келди ҳамани бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Ибрат, санам бу қарзга кўбдан бўлуб асир,
Аср илкига этмади ҳақ марҳами бўлуб есир,
Шукур эт бу неъматига, агар бермасе касир,
Аҳволи ҳол анга аёнду, ўзи хабир,
Келди ҳамани бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом шоҳу гадо мубталойи қарз.

* * *

Эй кўнгул, маломатдин оч кўзинг ҳилол ичра,
Жон лабимға етқурмуш журми инфиол ичра.

Эй чироғи дил, тавфиқ каъбасина азм этгил,
Умр маҳди юз кўймай пардаи завол ичра.

Мурғи руҳ жон учмоқ фикриға паришондур,
Бир алифдурур қаддим гўйиёки бол ичра.

Фарқ косаси узра ботил ўлди кўрмакдин,
Ҳарфи фи киби кўзлар қолди бу соқол ичра.
Журни кийлу қолимдин ўтқариб букун, ёраб,
Солмағил кашакашға тонг-ла қийлу қол ичра.

Каъба зойири янглиғ қисматим савоб айлаб,
Дайр роҳиби монанд қўймағил вубол ичра.

Бузди умр бунёдинлар фикри,
Селдек етиб ҳардам водийи хаёл ичра.

Фиск лойиға ботқон бош-оёғимни кўргач,
Хунфишондурур кўздин руҳи жон бу ҳол ичра.

Бандалик шиоридин сўрса гар худованди,
Қолмағай эди, Ибрат, нутқи тонгла лол ичра.

* * *

Эй ёри суманбари ягона,
Байзо руҳи чархи ошиёна.

Ҳажринг ўти ичра ман талабгор,
Васлингда чу шамъи ёна-ёна.

Даргоҳинга бош кўярға кўнглум
Айлар эди намозни баҳона.

Васл куши ром этарга ашким
Юз узра тўкулди дона-дона.

Ҳажринг ғами дафтарини ёздим,
Кўнглумни этуб китобхона.
Зоҳид, бериб урма тўғри йўлдин,
Пандингни биз элга мушфикона.

Ҳар йўлки санга ризо худоё,
Ул ён айлагил мани равона.

Ҳар кимсаки жон йўлингда бергай,
Ул топқуси умри жовидона.

Ибратни ўзинг тарафға ундаб,
Расвойи қилма икки жаҳона.

* * *

Эй ниҳоли қомати сарви санобардин ўтар,
Лабларин кирмизлиги шаҳду шаккардин ўтар.

Юзлари кўз нурина айлар мунаввар ҳар замон,
Кўзларини шуъласи обдори гавҳардин ўтар.

Шаҳд сўзларга такаллум айласа жон бахшидур,
Жонга текканда мазоқи хуши маҳшардин ўтар.

Ул ҳилоли жабҳаси даврада ҳола мисл,
Бадр юзи нурида кўп шоҳи анвардин ўтар.

Нав зулфи хаттидур мандай ошиқ аҳлиға,
Ҳажрида ошиққа дер райҳон анзордин ўтар.

Хулқи хўби ҳам кулоси доимо эгри турар,
Бошига қўйган у тожи тожи афсардин ўтар.
Ой юзи туғросида мадди камони юзи,
Лабларини рангида ёқуди аҳмардин ўтар.

Нози истиғно сайдида ўлғусидур ошиқи,
Ҳажрида дилда ранги гоҳи асфардин ўтар.
Ибрат, ўлма ишқ йўлида буларга мубғало,
Минг балога кулфати ҳар кунда бошингдин ўтар.

* * *

Жаҳондин айш излаб, аҳли ҳақдин олмадинг
ибрат,
Ҳама кори жаҳон борини этдинг, топмадинг
нурсрат.

Санга танбиҳ эмасму муътақид дунёга у шаддат,
Беҳишт тайлаб бино кўрмай ўзига солди ҳақ
фурқат.

Узун умри-ла олам аҳлиға шоҳ ўлди ул Қорун,
Ўлиб кетди, ҳама дунёси қолди, олдиму муҳлат.

Худодин ёки хат олдингму ўлмасликка дунёда,
Кўлингда бўлса кўрсат ўлмасингга бир хатту
хужжат.

Тилингда бандаман дерсан, кўлингдан келмагай
бу иш,
Тасарруф айламай дунёни нафсингга қилиб
журъат.

Агар Абдулаҳадсан, мосиволардан умидинг уз,
Жамолуллоҳ агар қалбингга бўлса, мақсади руъят.

Мақоми баида қандоқ бўлса ҳажога нозир,
Шухуди ғайба бўлғусидур хожа санга улфат.

Макон истармусан ёки макинму аслида қасдинг,
Макон истар кишига кўзламак лозим эмас жаннат.

Санга қайдин бўлур қалби сафо оғуши дунёсан,
Қабули ҳақ эмассан этмагунча халқдин узлат.

Амал қил ўз сўзингга, бўлма носих халққа мунда,
Амаллик банда бўлсанг, топкай эрдинг дунёда
иззат.

Таманно айлама ухрода бу илмим Худодур деб,
Валилар ҳам ўтолмас охират кўпрукидин белат.

Сўзингда ҳақни савдоси, ўзингда зарра зуҳдинг
йўқ,

Тахаллус айламушсан халқаро отингни деб
Ибрат.

МУНДАРИЖА

Ибрат	1
Маърифатга бахшида умр	3
«Луғати ситтати алсина»	26
«Жомеъ ул-хутут»	35
Тарихи чопхона	40
Ғазаллар	42
Хуш келдингиз.....	42
Кўргони келдим соғиниб.....	45
Қалайсизлар.....	47
Бўлбдур	48
Ҳикояти уч киши.....	50
Ўлурсан.....	51
Тарихи трактур.....	53
Бўлбдур	55
Газет хусусида	56
Чаман ичра.....	57
Адо қиласиз	58
Тарихи чопхона	59
Табрик намангондин	61
Манзума	63
Ариза	65
Ислоҳи миллат.....	66
Мухаммас тарихи вагон исҳоқхон ибратдин...68	
Мусаддас.....	71
Қарз	71
Маданият ҳақида маснавий.....	75
Шикояти замона	79
Мундарижа	87
Ибрат	88
Маърифатга бағишланган умр.....	88

Адабий-бадиий нашр

Исҳоқхон тўра

ИБРАТ

ИСЛОҲИ МИЛЛАТ

Тошкент «Маънавият» 2022

Муҳаррир *С.Холбеков*

Рассом *Ш.Соҳибов*

Мусахҳиҳ *С.Тошқулова*

Компьютерда тайёрловчи *Ш.Соҳибов*

Лицензия АИ №189, 10.05.2011 йилда берилган. Босишга

30.12.2019 йилда рухсат этилди. Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$,

«Таймс» гарнитураси. Офсет босма усулида босилди.

Шартли босма табағи 14,28. Нашр табағи 10,23.

Буюртма №19–44 Адади 1000 нусха.

Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриётида чоп этилди. 100047.

Тошкент, Тараққиёт 2-берккўча, 2-уй. Шартнома №2–20.

————— ❦ 86 ❦ —————